

Luke Martell, *Ecology and Society. An Introduction*, Oxford, Polity Press/Blackwell 1994.

In de inleiding van Martells studie over de sociaal-wetenschappelijke aspecten van het milieuvraagstuk worden diverse redenen voor het schrijven van *Ecology and Society* vermeld:

'Het einde van het socialisme' – Deze eerste overweging betreft de veranderende plaats van de sociale bewegingen in de politiek. Zeker na de ineenstorting van de socialisme, met als dramatisch hoogtepunt de val van de Berlijnse muur, bevindt het traditionele politieke veld zich in een proces van hervervorming. De groene partijen zijn in alle westerse landen op zoek naar een nieuwe oriëntatie. Martell actualiseert de al langer bestaande typologieën en voegt de ingrediënten toe die in de jaren negentig worden gehanteerd, zoals nieuwe waarden en levensstijlen, informele netwerkvorming, directie actie en culturele politiek. De nieuwe sociale bewegingen richten zich meer op de burgerlijke samenleving en niet langer vooral op de staat. De groene bewegingen krijgen uitvoerig aandacht in een afzonderlijk hoofdstuk.

Het grensoverschrijdende karakter van de milieu-problematiek – Een tweede gebied waarvoor Martell een actualisering wil geven betreft de relatie tussen wereldomvattende milieuproblemen, industriële en technologische processen, levensstijlen en waardesystemen. Vooral het hoofdstuk 'Ecology and Industrialism' gaat het debat aan met de grenzen-aan-de-groei hypothese en verschaft daarnaast een overzicht van de voornaamste overwegingen die met betrekking tot ontwikkelingshulp worden gehanteerd. Het rapport 'Limits to growth' van de Club van Rome, dat in 1972 vraagtekens bij allerlei vormen van groei plaatste, heeft inmiddels een ambitieus vervolg gekregen. Dit jaar verscheen een nieuw rapport: 'De natuur telt ook mee' (uitg. Spectrum; Engelse versie: 'Taking nature into account'), waarin de aandacht is verlegd naar het Stelsel

van Nationale Rekeningen en waarin een nieuwe vorm van welvaartsmeting wordt voorgesteld. Op dit punt loopt het exposé van Martell duidelijk achter, door van de belangrijkste auteur op dit terrein H. Daly alleen de publikatie 'Towards a steady-state economy' (1973) te citeren, maar aan de momenteel gevoerde discussie over het controversiële welvaartsbegrip volledig voorbij te gaan. Tegenwoordig is Daly, werkzaam bij de World Bank, een van de meest vooraanstaande experts op dit terrein, die een stroom van publikaties het licht deed zien.

Samenleving en natuur – In de derde plaats steunt het boek op het uitgangspunt dat natuurlijke processen ook bij verklaringen van het sociale leven meer aandacht verdienen. In de jaren zeventig verschenen diverse publikaties waarin een analytisch kader werd gegeven voor milieusociologie. (Het proefschrift 'Sociale ecologie' van N.-Nelissen is daarvan een Nederlands voorbeeld.) De revival in de jaren negentig gaat gepaard met een wetenschappelijke verdieping. Publikaties van de Amerikaanse onderzoekers R. Dunlap & W. Catton over het 'ecologische complex' hebben onlangs tot vruchtbare theorievorming met betrekking tot milieugedrag geleid. Het ecologisch complex omvat categorieën als bevolking, technologie, cultuur en persoonlijkheid. Succesvol zijn drie gebieden van analyse: (a) oorzaken en effecten van maatschappelijke ontwikkelingen, (b) oorzaken van milieuproblemen en (c) milieu-effecten op de samenleving. Dat het WRR-rapport 'Duurzame risico's: een blijvend gegeven' (1994) via de benadering van de handelingsperspectieven ook op een ecologisch complex steunt, illustreert de acceptatie in kringen van beleidsonderzoekers.

Verder krijgt het 'sociaal constructionisme' – de benadering die ook de natuur 'sociaal geconstrueerd' acht, zelfs poneert dat de natuur niet los van deze sociale constructie bestaat – hier de nodige aandacht. Met betrekking tot het onderwerp *rechten van dieren* leidt deze aanpak tot het inzicht dat dieren ook gevoelens

hebben, pijn lijden of plezier hebben. Hun rechten zijn weliswaar intrinsiek, maar sociaal gearticuleerd. Ik ben het met Martell eens dat overwegingen die op rechten van dieren (en op het vegetarisme) betrekking hebben, in de debatten over een milieuvriendelijke samenleving meer aandacht zouden verdienen.

Uit de sociaal-wetenschappelijk literatuur over het milieuvraagstuk komt het bij uitstek *interdisciplinaire* karakter steeds weer tot uitdrukking. Sociologie, psychologie, politicologie schieten ieder afzonderlijk te kort, zelfs wanneer slechts een hoekje van het milieuprobleem in kaart moet worden gebracht. Wisselwerking en wederzijdse bevruchting zijn noodzakelijk, zowel bij een adequate analyse, alsook bij effectief milieubeleid. In een Nederlandse inleiding die een vergelijkbare doelstelling bezit, Tellegen & Wolsinks 'Milieu en Samenleving' (1992), komt deze brede benadering goed tot uitdrukking. Daarnaast is de aandacht van deze auteurs voor actuele, in de media aan de orde gestelde politiek gevoelige kwesties de leesbaarheid van dit boek ten goede gekomen. In contrast hiermee is Martell summier, naar mijn smaak te summier, in het betrekken van deze praktisch-politieke kant bij zijn betoog.

Een tweede minder sterk aangezette kant van 'Ecology and Society' betreft de empirische onderbouwing van de behandelde verschijnselen, processen of mechanismen. In vergelijking met het analytische en overzicht biedende aspect van 'Ecology and Society' blijft het empirische gedeelte aan de oppervlakte. Laat ik dit illustreren met een politiek heet hangijzer, de kwestie van de ombuiging van produktieprocessen en consumptiepatronen in de richting van een meer duurzame samenleving. In februari 1995 had in Oslo een ministeriële rondetafelconferentie plaats waar dit onderwerp centraal stond. Aansluitend bij 'Agenda 21', het slotdocument van de conferentie in Rio de Janeiro in 1992 over Milieu en Ontwikkeling en in in het bijzonder bij het hoofdstuk over consumptiepatronen zoekt men nu naar maatregelen om deze beleidslijn te effectueren. In theorie komen onder meer regulerende instrumenten, economische prikkels, sociale prikkels, infrastructuurbeleid, informatie en educatie in aanmerking. Een beknopte vergelijking van de successen (of het ontbreken daarvan) op dit actuele beleidsterrein in uiteenlopende westerse landen had het betoog van Martell steviger gemaakt. Wolsink en Tellegen behandelen milieurelevant gedrag, besef van milieuproblemen, milieu-attitude én een aantal beperkende factoren in hun onderlinge samenhang. Ook W. Achterbergs recente inleiding 'Samenleving, natuur en duurzaamheid' (Van Gorcum, 1994) is completer wat dit onderwerp betreft,

hoewel het primair een inleiding in de milieufilosofie betreft. Hoe sterk dit probleem op beleidsniveau is gaan leven, maakt de toespraak van minister De Boer tijdens de herdenking '50 jaar Departement VROM' duidelijk: 'pijnlijke aanpassingen in gedrag nodig' vormde de kern van haar betoog (NRC 26-6-95).

Als invloedrijke speler in de politieke arena verdient de milieubeweging alle aandacht. Het Nationale Kiezersonderzoek laat in Nederland de nodige fluctuaties zien als de betekenis die men aan 'milieu' toekent, door de jaren heen wordt gepeild. Hoe ziet Martell de toekomst van de milieubewegingen resp. de groene partijen? In aansluiting bij Andrew Dobson (*Green political thought*, 1990) en Robert Goodin (*Green political theory*, 1992) onderzoekt hij de overgang naar een meer duurzame samenleving en daarnaast, wie de dragers ervan zouden kunnen zijn. Is het de nieuwe middenklasse of juist de 'arbeiders'klasse? Zijn het werklazen, nieuwe sociale bewegingen of 'de' politiek die de verantwoordelijkheid nemen? Martell meent dat via de gevestigde politieke kanalen en niet zozeer via sociale acties tot die gewenste duurzame samenleving kan worden gekomen. Echter, op eigen kracht lijken groene partijen in geen enkel Europees land in staat een parlementaire meerderheid te behalen. Daarom zijn allianties met andere partijen onvermijdelijk. Dat er veel water in de wijn gedaan zal worden, bewijzen de kabinetsformaties in vrijwel alle westerse democratiën. Martells bewering dat in de nabije toekomst groen-rode meerderheidscoalities gevormd kunnen worden, lijkt een illusie. De feiten althans geven hem geen gelijk, afgezien wellicht van een enkele Duitse deelstaat.

Hoe valt deze inleiding per saldo te waarderen? In het algemeen geldt dat overzichtsstudies nauwkeurigheid met actualiteit dienen te combineren, terwijl een goede leesbaarheid zonder meer een voorwaarde is. Martells studie lijkt mij slechts ten dele aan deze criteria te voldoen. Voor een sociaal-wetenschappelijke inleiding is het onderdeel 'milieu en gedrag' onnodig onvolledig. Verder ontbreekt het recente debat over welvaartsmeting en welvaartsbeleving, dat mede door publicisten als W. van Dieren in Nederland levendig wordt gevoerd. Sterker is het onderdeel over sociale bewegingen en politieke partijen. Het denken over politieke theorieën staat in de Angelsaksische landen in een lange traditie en Martells toepassing van inzichten van auteurs als R. Eckersley ('Environmentalism & political theory'), Goodin of de politiek filosoof W. Kymlicka maakte dit boek waardevol.

Maarten Mentzel
FWS, RUL

B. Doherty, M de Geus (eds), *Democracy and green political thought; sustainability, rights and citizenship*, London/New York: Routledge 1996.

De relatie tussen ecologie en democratie (en de daarmee samenhangende spanning tussen het individuele en collectieve belang) is de laatste jaren een belangrijk thema in vele studies van 'groene onderzoekers'. Voor wie nog niet zo vertrouwd is met die thematiek is het zinnig nog even de spanning tussen beide te karakteriseren. Centrale vraag voor groene onderzoekers is hoe de milieuproblematiek aangepakt kan worden en het milieu gered kan worden onder behoud van zoveel mogelijk democratische waarden en individuele vrijheden.

Op die vraag zijn vele antwoorden te geven. In de ogen van sommigen is vergroting van de burgerlijke betrokkenheid – en daarmee decentralisatie – de vanzelfsprekende aanpak van de milieuproblematiek. Volgens deze groep zal een duurzame, ecologische verantwoordelijke samenleving zelfvoorzienend en kleinschalig zijn. Daartegenover staat de opvatting dat (te veel) inspraak een echte aanpak van ecologische problemen in de weg staat. De aanpak van de ecologische crisis is, in die opvatting, alleen mogelijk door een sterke overheid, die ook bereid is individuele vrijheden te beperken om ecologische degradatie te voorkomen. Alleen een sterke overheid is, in de ogen van deze groep, in staat collectieve belangen te behartigen.

De aard van de discussies over deze spanning tussen het individuele en collectieve belang waar het het milieu betreft, is in de loop van de jaren veranderd. In voorbije jaren lag de nadruk vooral op het zoeken naar alternatieven voor de 'traditionele' democratie. Het zoeken is nu veel meer naar mogelijkheden om de aandacht voor ecologie te verankeren in het huidige politieke systeem. Deze verschuiving wordt wel verklaard uit de ontwikkeling van een zogenoemd 'eco-realisme'. Als één ding namelijk duidelijk geworden is de laatste jaren, dan is het dat een groter maatschappelijk milieubewustzijn niet heeft geleid tot een grotere steun voor een (radicaal) alternatieve maatschappij.

De Europese vereniging van politicologen (de ECPR) wijdt gedurende haar jaarlijkse congres traditioneel een of twee van de workshops aan milieuthema's. In 1994 organiseerden De Geus en Doherty een van die workshops met als titel 'Green politics and democracy'. Een deel van de papers die in die workshop gepresenteerd werden, is in boekvorm gegoten en opgenomen in de serie 'European political science' van uitgeverij Routledge. Het boek verscheen in mei 1996. Voor deze be-

spreking heb ik gebruik gemaakt van de nog ongecorrigeerde drukproeven.

Een beetje congresganger weet hoe divers de papers zijn die onder een en dezelfde workshoptitel ingediend worden. Het is daarom knap dat de redacteurs erin geslaagd zijn een lijn uit te zetten voor het hele boek. Omwille van die lijn hebben de redacteurs besloten niet alle papers van de workshop op te nemen. En dat komt de samenhang van het boek zeker ten goede. Met name de Inleiding is helder gestructureerd en vormt daardoor een goed handvat voor het lezen van het boek.

In het boek onder redactie van de beide workshop-organisatoren staan drie thema's centraal. In de eerste plaats het democratiedebat binnen de groene bewegingen. Ten tweede het democratiebegrip in groene politieke theorievorming. Ten slotte instituties en groene democratie.

Binnen het eerste thema komt een aantal papers aan bod. In die papers staat de aandacht voor decentralisatie en de ontwikkeling van de lokale gemeenschap voorop. Beide worden beschouwd als goede manieren om politieke organisaties hun representatieve geloofwaardigheid te laten herwinnen. Diverse schrijvers beschouwen in hun analyses de groene bewegingen van nu vergelijkbaar met de bekende sociale bewegingen van de jaren zestig, zoals de vrouwenbeweging, de 'ban de bom'-beweging, de vredesbeweging etc.

De parallel tussen sociale en groene bewegingen wordt bij voorbeeld uitgewerkt op het punt van geweldloosheid. Doherty vraagt zich af of geweldloosheid wel of niet een doel van groene-strategievorming moet zijn. In zijn ogen zouden de groenen niet af moeten zien van regeringsmacht, hoewel regeren uiteindelijk zou kunnen betekenen: geweld legitimeren. Naast geweldloosheid bespreekt hij ook burgerlijke ongehoorzaamheid als legitieme vorm van burgerschap. Burgerlijke ongehoorzaamheid kan echter – mijns inziens – heden ten dage nauwelijks meer een aansprekend thema genoemd worden. Met de tanende populariteit van de sociale bewegingen is in Nederland ook burgerlijke ongehoorzaamheid als issue naar de achtergrond verdwenen.

Democratie op de werkplek staat centraal in een ander hoofdstuk. Samenwerken is, zo concludeert Carter, geen voldoende, noch noodzakelijke voorwaarde voor internalisering van milieuwaarden. In tegenstelling tot het thema van de burgerlijke ongehoorzaamheid is dit wel degelijk een actueel issue. De spanning tussen ecologie en democratie komt immers nadrukkelijk naar voren daar waar het werkgelegenheidsbelang conflicteert met het milieubelang. Dit thema verdient een boek

op zichzelf, immers in de jaren tachtig zijn belangrijke stappen gezet in de richting van een herwaardering in het denken over de relatie tussen economie en milieu. Ik wil dat nog even toelichten.

In de jaren zeventig domineerde bij milieubeleidsmakers het idee dat de beste manier van het aanpakken van milieuproblemen zou zijn de milieukosten door te berekenen, in plaats van toekomstige generaties op te zadelen met nu gemaakte milieuvervuiling. 'Afwenteling voorkomen' is een veelgehoord credo. In die opvatting vormt milieubescherming echter een last, het legt een druk op de economie.

Pas in de jaren tachtig ging men de bescherming van het milieu als een bron van economische groei zien. Er was sprake van een voorzichtige verzoening tussen economische groei en de oplossing van ecologische problemen. Dat was niet zo vreemd. Immers, de vraag naar milieubescherpende maatregelen steeg, en de vraag naar technische middelen en productiecapaciteit voor minder vervuilende produkten steeg ook. Voor de overheid is daarin de rol weggelegd om economische ontwikkeling en technologische innovatie te bevorderen. In dat kader werd 'ecologische modernisering' een populair begrip om visies op de relatie tussen milieu en economie en milieu en maatschappij en milieu en bestuur te verenigen.

In de Nederlandse discussie over de, in de inleiding van deze bespreking, gememoreerde spanning tussen het individuele en het collectieve belang in de aanpak van milieuproblemen heeft ecologische modernisering ook een plaats gekregen. De Wiardi Beckman Stichting leverde daaraan een bijdrage met een publikatie in 1993 onder redactie van Van Driel.¹ Ecologische modernisering heeft trekken van een ideologie, maar daarmee zijn er nog geen – zoals bij een ideologie wel – eenduidige beleidskeuzen van af te leiden. Wat dat betreft is het vergelijkbaar met nog zo'n populair begrip: duurzame ontwikkeling! Voorzichtige verschuivingen in de richting van ecologische modernisering zijn echter terug te vinden in verschillende 'sferen': de sfeer van technieken van milieubeleidsvorming, de sfeer van wetenschap en de rol van wetenschap, de sfeer van de micro-economie en de macro-economie en de sfeer van de regelgeving en -handhaving. Ecologische modernisering is vooral een flexibel begrip, dat aantrekkingskracht uitoefent, omdat er optimisme uit klinkt, omdat het 'positive sum'-oplossingen suggereert en omdat het een alternatief biedt voor het (weinig succesvolle) milieubeleid van de jaren zeventig. Met de vraag hoe de overheid daarin een stimulerende rol kan hebben, zijn we terug bij de thematiek van het hier te bespreken boek.

Een belangrijk, actueel issue in de groene theorievorming – het tweede thema van het boek – is de vraag of de natuur een eigen, intrinsieke waarde heeft. Seward is vooral bezorgd dat de democratie opgeofferd wordt in de strijd om het behoud van ecologische waarden. Mills erkent dat probleem ook en stelt voor het op te lossen door de aandacht voor de rechten en belangen van de natuur in het democratisch besluitvormingsproces op te nemen. Barry (hoofdstuk 6) vertrekt vanuit een ander startpunt. Hij meent dat aandacht voor de belangen van de natuur veiliggesteld kan worden door duurzaamheid te verdedigen op grond van onze morele verantwoordelijkheid ten opzichte van toekomstige generaties.

In het algemeen gesproken zijn de schrijvers het erover eens dat ecocentrische overwegingen onderdeel van het democratische proces moeten worden. Dat is weliswaar geen garantie op milieuvriendelijk beleid, maar biedt wel een kans op optimalisering van voorwaarden voor milieuvriendelijker beleid. In de verschillende papers – die onder het tweede thema aan de orde zijn – wordt de strijd tussen antropocentrische en ecocentrische zienswijze uiteindelijk toch beslecht ten gunste van de 'antropos'. De bijdragen blijven jammer genoeg vrij abstract. Het dilemma (tussen het individuele en collectieve belang) dat de dagelijkse praktijk van het milieubeleid domineert, lijkt haast uit het zicht te verdwijnen. Juist daarom is het jammer dat van de discussies, die ongetwijfeld in de workshopbijeenkomsten gevoerd zijn, in het boek niet veel terug te vinden is.

Onder het derde thema is de focus gericht op het zoeken naar een institutionele basis voor een effectieve democratische ecologische politiek. Achterberg wijdt een hoofdstuk aan het zoeken naar manieren om het juiste klimaat voor economische hervormingen te creëren. De Geus zet in zijn bijdrage opnieuw zijn ideeën over een telescopische ecostaat uiteen. Hij pleit voor een toenevend staatsingrijpen door middel van ecologische herstructurering, zoals hij dat ook deed in zijn eerdere boek 'Politiek, milieu en vrijheid'. Dit boek werd al eerder in dit tijdschrift besproken (Mentzel, juli/augustus 1994). De hervorming van de liberale democratie is ook het centrale issue in het werk van Eckersley. Bij gebrek aan een 'officiële' conclusie kan haar bijdrage in dit boek als zodanig beschouwd worden.

De meeste van de schrijvers zijn 'oude bekenden' in de 'groene onderzoeksweld'. Een onbekendere deelnemer is Christoff (universiteit van Melbourne). Christoff onderscheidt (hoofdstuk 8) twee kanten aan het democratiseringsprobleem in relatie tot het milieu: de nood-

zaak tot revitalisering van de maatschappij aan de ene, en herstructurering van de staat aan de andere kant. De actuele discussies over de uitvoering van het Nederlandse milieubeleid hadden prima als illustratie kunnen dienen in deze bijdrage. Regelgeving speelt in de ogen van Christoff een belangrijke rol om milieurechten te beschermen en omgekeerd ook om het democratische karakter van de besluitvorming te garanderen c.q. te bevorderen. In het kader van de verdere ontwikkeling van het burgerschapsidee vraagt hij aandacht voor drie aspecten: milieubewustzijn, doorberekening van milieukosten en de ontwikkeling van een wereldburgerschap. Deze drie punten staan al hoog op de Nederlandse politieke agenda. Verhoging van het milieubewustzijn is een kernthema in de Nationale Milieubeleidsplannen en milieu-economen pleiten al jaren voor de doorberekening van milieukosten in de prijs van produkten. Sinds 'Rio' is ook de aandacht voor een internationale aanpak gegroeid. Christoff pleit voor het organiseren van een milieuwaarden-debat. Hij sluit daarbij nauw aan bij Becks 'Risk society', zoals bekend bij de lezer van *Beleid & Maatschappij* uit de boekbepreking van Hajer. Bedoeling van zo een milieuwaarden-debat zou zijn te komen tot overeenstemming over een 'milieuwaarden-hiërarchie' – algemeen ecologische waarden zoals de bescherming van de bio-diversiteit zouden in zo'n hiërarchie een hogere plaats (moeten?) krijgen dan kortzichtiger belangen als het uitputten van hulpbronnen of de uitroeiing van soorten. Zo'n debat is op nationaal niveau nauwelijks te verwachten. Dat vereist

veel meer dan minister de Boer ooit van plan is (geweest) te initiëren. Haar insteek is vooral gericht op het tijdig realiseren van de NMP-streefwaarden.

Al met al bevat het boek veel herhalingen van keer op keer hetzelfde dilemma. Als tussenrapportage van een nog lang niet beslecht debat is het zeker een informatief boek. Maar dan alleen voor echte liefhebbers, want alleen zij zijn geïnteresseerd in de vele nuances die in de diverse hoofdstukken aangebracht worden. Na lezing van het boek dringt de vraag zich opnieuw op of het geen tijd wordt te accepteren dat mensen voor het milieu slechte besluiten zullen blijven nemen – zolang tenminste democratische principes onaantastbaar blijven, en de 'groenen' hun politieke doelen eigenlijk alleen zullen kunnen realiseren via 'conventionele' kanalen.

Marie-Louise van Muijen

Noot

1. P. van Driel e.a., *Ecologische modernisering*, Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1993. In dit boekje worden praktisch aanwijsbare tendensen in de richting van ecologische modernisering geïnventariseerd, zoals: dynamiek van de markt laten werken ten gunste van het milieubehoud (prijs-prikkels, milieugebruiksruimte, ecotax, bedrijfsinterne milieuzorg); actief burgerschap; industrie (integraal ketenbeheer); landbouw (ecologische landbouw, mestboekhouding); personenvervoer; werkgelegenheid; welvaartspeil; koopgedrag en levensstijl; verdeling N-Z milieugebruik.